

Van wie is het land

Brueggemann en de theologische tweekamp over Israël

CCIV-avond over Israel, land en volk; Spieghekerk 10-1-19

Onderstaande tekst is een samenvatting-achteraf. Tijdens de lezing heb ik vrij van punten gesproken en daarom hier en daar wat meer, of minder, gezegd dan nu te lezen is.

Nico den Bok (predikant in Bussum en hoogleraar in Leuven)

I

Dat kleine landje op de kaart, kleiner nog dan Nederland, op het kruispunt van drie werelddelen, is zeer omstreden. Op dit moment zijn er vooral twee volken die elk dit land claimen, maar in een ongelijke machtsverhouding. Van wie is dat land? Van de Israëli's? Van de Palestijnen? Van allebei? Is het van geen van beide, maar van God? Maar heeft God het aan één van deze volken gegeven? Of aan beide?

Deze vragen houden theologisch Nederland al enkele decennia sterk verdeeld. De pijnlijke polarisatie in het beloofde land zelf horen we terug in het debat. In de ene kamp wappert de vlag 'Bijbels Zionisme': God heeft één volk uitverkoren, Israel, en dat is niet veranderd. Dit volk heeft van God het stukje land tussen Jordaan en Middellandse zee gekregen. Als christenen moeten we dat erkennen en omarmen. Het staat in de bijbel die het woord van God is en heeft daarom het hoogste gezag.

Boven het andere kamp waait het vaandel 'Mensenrechten': God is een God van alle mensen en alle volken, en Hij is een God van gerechtigheid. Daar geloven we in dankzij de Bijbel en ons rechtvaardigheidsgevoel. Overal waar onrecht wordt gepleegd doordat één volk een ander volk discrimineert of erger, moeten we als christenen protesteren, in naam van God.

Walter Brueggemann, een internationaal vooraanstaande oudtestamenticus, is – wat vereenvoudigd gezegd – van het eerste kamp naar het tweede overgegaan. In zijn brochure *Uitverkoren volk?* werkt hij dat op eigen wijze uit, dat wil zeggen: vooral als exegeet. Maar dan wel een geëngageerd exegeet, want over het land Israel in Bijbelteksten kun je niet spreken, vindt hij, zonder het besef dat datzelfde land vandaag de dag tot bloedens toe omstreden is. Moet een theoloog, een gelovige theoloog nog wel, niet zwijgen, om religie en politiek niet te vermengen? Integendeel, meent Brueggemann; hij voelt zich geroepen om als 'leeraar der kerk' te spreken.

Brueggemann geeft zelf aan waarom hij het andere vaandel is gaan volgen. Opgegroeid in een Amerikaans-protestants milieu, als zoon van een predikant en tijdgenoot van wonderlijke, aan oudtestamentische verhalen herinnerende historische gebeurtenissen in het Midden-Oosten – de oprichting en verdediging van de staat Israel in 1948, 1967 en 1973 – lag zijn sympathie spontaan in het eerste kamp. Maar toen de krachtsverhoudingen in het zegevierende Israel verschoven, vanaf Sabra en Chatila (1982) en de eerste intifada (1987), verschoof ook de sympathie. De jonge David die Goliath versloeg was een volwassen Filistijn geworden. Maar als de context zo ingrijpend verandert, als de Gideonsbende een *empire* wordt, moet ook de visie, de gelovige en profetische visie veranderen. De bijbel gaat ons daarin voor. In het Oude Testament vinden we niet alleen de Samuel-boeken, maar ook profetenteksten als Jesaja en Amos. Zo ging Brueggemann van Zionisme naar Menschenrechten.

II

Zionisme is inderdaad de politieke visie achter de huidige staat Israël. Wie op het internationale vliegveld Ben Gurion naar de grote ontvangsthall loopt, gaat door een lange gang waar de hele geschiedenis van het zionisme kleurrijk is uitgebeeld. Nu is dit Zionisme van oorsprong een seculiere politieke visie, ontstaan aan het eind van de 19^e eeuw. Het Zionisme, voor zover het in de bijbel voorkomt (in Makkabeeën met name), is ontegenzeggelijk religieus, en dat maakt dat het niet zomaar vanuit de bijbel naar onze tijd overgeplant kan worden. Toch lijkt Brueggemann daar weinig last van te hebben. Waar bijbelteksten Israël oproepen om gerechtigheid te betrachten, vat hij dat appèl spontaan op als recht doen aan de naaste, ook de etnische naaste, de vreemde, maar beperkt hij zich tegelijk tot het tweede grote gebod. Het eerste gebod, het recht doen aan God, dat óók van Israël gevraagd wordt, valt daarbij buiten beeld.

Brueggemann is tot de overtuiging gekomen dat bijbelteksten contextueel gelezen moeten worden om hen boodschap goed te kunnen beluisteren. Het Woord van God komt in heel verschillende situaties tot Israël en krijgt daardoor heel verschillende toespitsingen. Soms zelfs tegenstrijdige. Over het land wordt in het Oude Testament zo verschillend geschreven, dat het niet moeilijk is om twee tegengestelde reeksen van teksten op te stellen. Bv Genesis tegenover Deuteronomium: teksten waarin God Abraham en zijn nageslacht onvoorwaardelijk een land belooft, tegenover teksten die deze belofte strak koppelen aan de voorwaarde van wetsbetrachting. Als de Israëlieten Gods geboden niet onderhouden, zal het bezit van het land een probleem worden, of zal het Israël zelfs afgenomen worden – wat met ballingschap ook gebeurd is. Voor Brueggemann is deze pluraliteit in het bijbelse getuigenis geen bewijs van dat het tegenstrijdig is, maar dat levend is. God spreekt niet in het algemeen, maar altijd tot mensen op een bepaalde tijd en een bepaalde plaats.

Dit gaat volgens hem dan wel zo ver, dat er in al die verschillende contexten geen constanten aan te wijzen zijn, dus eigenlijk geen consistentie in het spreken van God. Brueggemann bespreekt niet, of dit God kameleonisch en onberekenbaar maakt, zonder eigen karakter en identiteit. De situatiegerichtheid moet open blijven, vindt hij, want anders maken we van Gods woord een ideologie. Dan leggen we God, én de mensen tot wie Hij zich richt, vast op een bepaalde boodschap die altijd en overal zou gelden. Dat wordt dan een dogma, een altijd-geldende waarheid. Brueggemann is op dit punt in feite postmodern geworden. Universele waarheid bestaat niet, er zijn alleen perspectieven op werkelijkheid, die wisselen met de tijd. Universele waarheid is bovendien gewelddadig, want iedereen moet die beamen; wie anders denkt is fout.

Nu kan dit bij Brueggemann toch niet het hele verhaal zijn. Op één punt is hij, ook in zijn bijbellezen, modern gebleven of geworden. Postmodern denken, denken vanuit de pluriformiteit, is een sterke reactie op modern denken, dat op zoek is naar universele waarheden die voor alle mensen gelden. Een vrucht van deze zoektocht is het aanwijzen en beschermen van mensenrechten: rechten die voor ieder mens op elke plaats en tijd gelden. Zij gelden dus niet alleen voor de Israëli nu, maar ook voor de Israëliet toen, en niet alleen voor de inwoners van Israël toen én nu, maar ook voor de Kanaäniet en de Filistijn, de Samaritaan en de Palestijn, toen én nu. –Brueggemann vat deze algemene mensenrechten zeer algemeen op, hij omschrijft ze als: de ander niet dwingen, geen geweld doen, niet uitsluiten. Specifieker wordt hij niet.

Dat is toch wel mager. Als we de ander als ander moeten respecteren – u hoort wellicht de taal van de joodse filosoof Emmanuel Levinas – moeten we dan *alles* van de ander respecteren, moeten we hem of haar dan in alles ruimte geven? Levinas zegt dat we hem in elk geval niet mogen doden; maar moeten we hem dan bv ook binnen onze landsgrenzen toelaten of zelfs een eigen stuk grond geven? Als we hem niet mogen uitsluiten, moeten we hem in elke kring toelaten? De christelijke traditie, die ook universeel dacht,

ging toch niet zó ver. Ieder mens is schepsel en ieder mens kan kind van God worden; maar zonden moeten we niet accepteren. En één van die zonden, in zekere zin de meest basale, is ongelooft, niet vertrouwen op God. Israël wordt niet alleen opgeroepen om de naaste lief te hebben als zichzelf, maar ook om God lief te hebben boven alles. Abraham is de vader van alle gelovigen omdat hij vóór alles op God leerde vertrouwen.

III

U merkt, hier komt de al genoemde complicatie terug. De moderne zoektocht naar mensenrechten wordt in de moderne tijd (vooral sinds de Verlichting) in toenemende mate een seculiere zaak. Men zoekt naar algemene waarheden, maar dat zijn dan concreet algemeen-*menselijke* waarheden. Algemene *religieuze* waarheden, universele godsdienstige rechten en plichten worden in die periode steeds meer tussen haakjes gezet, naar het privé-domein verwezen, of zelfs ontkend en bestreden. Door de scheiding van kerk en staat (midden 19e eeuw) zijn ze politiek buiten spel gezet.

U merkt ook, dat ik, meelopend met Brueggemann, gaandeweg op enige afstand van hem kom te staan. Ik zie hoe hij, net als veel eigentijdse theologen, van bijbels-dogmatisch naar modern-postmodern gaat. Maar ik denk dat de bijbel, en de klassiek-christelijke traditie, een derde weg wijst, een weg waarop zowel moderne ('universele') als postmoderne ('pluralistische') waarheidselementen hun plaats krijgen, en waarop tevens zowel moderne als postmoderne uitgangspunten als onwaar worden afgewezen.

Laat ik dit illustreren aan de hand van het thema dat Brueggemann met de titel van zijn brochure aanreikt. Is Israël het uitverkoren volk? In het ene kamp wordt geroepen: Zeker, dat staat in de bijbel. In het andere kamp roept men: Nee, God heeft geen oogappels; als Israël dat al was, is het dat na Christus in elk geval niet meer. Voor ons thema moeten we de vraag nog toespitsen: heeft Israël als uitverkoren volk het land Kanaän/Israël/Palestina van God gekregen – in de tijd van Jozua en in 1948 – en mag het dit land daarom claimen als een recht en bezit? Uitverkiezing en landbezit hangen nauw samen. Een uitverkorene heeft voorrechten, God geeft iets speciaals aan het volk waarop Hij zijn oog heeft laten vallen. Hij verbindt zich met dat volk op een speciale wijze en in deze relatie kan het soort en aantal geschenken nog groeien: veel nageslacht – een eigen land – welvaart in het land – zelfbestuur en macht...

Hoe spreekt de bijbel nu over deze uitverkiezing? Ik denk dat het Nieuwe Testament sterk op één lijn zit met het Oude. Je bent uitverkoren als je in Gods gemeenschap bent en een bepaald voorrecht geniet dat anderen niet hebben. Zo spreekt bv Jezus zelf erover, in zijn parabel van de bruiloftsgasten (Mat 22:1vv). 'Velen zijn geroepen, weinigen uitverkoren'. Je bent dus niet al *uitverkoren* als je een uitnodiging ontvangt en daarmee weet dat de heer je op zijn feest wil hebben. Zo denken veel moderne Westerlingen, maar dat heet in de gelijkenis: *geroepen*. Je bent uitverkoren als je de uitnodiging hebt aanvaard en in de feestzaal zit. Meer nog: als je bovendien een bruiloftskleed aan hebt. Wanneer je niet goed gekleed bent voor het feest, word je eruit gezet. Dat kleed is in nieuwtestamentische taal een goede wil die blijkt in goede daden (denk bv maar aan de witte kleren van Op 7:9,14). Je *krijgt* de uitnodiging, je *krijgt* dat kleed, je krijgt ze aangeboden; maar jij moet ze dan wel ontvangen, door gehoor te geven aan de uitnodiging en te gaan willen wat de Heer wil. In uitverkoren-zijn is dus de menselijke respons opgenomen en die bestaat uit gehoor geven. Die respons *maakt* niet dat je uitgenodigd bent, maakt ook niet dat je de uitnodiging of het kleed verdient, maar is wel nodig om tot de verkorenen te behoren.

Als we nu terugkijken naar uitverkiezing en landbelofte in het Oude Testament, zien we iets zeer vergelijkbaars. God neemt een initiatief, Hij roept Abraham en belooft dat deze een volk zal worden en dat het volk een land zal krijgen. Dat initiatief en die gave zijn niet afhankelijk van Abraham en zijn kinderen, maar ze worden beide wel van meet af aan begeleid door iets dat van Abraham en zijn kinderen gevraagd wordt:

geloof en Thora-betrachting. Ik zal jou en jouw nageslacht het land geven, zegt de Heer, jij en je volk zullen mijn geboden onderhouden (Gen 17:8 en 9).

IV

Wat is er in 1948 gebeurd? Het ging toen vooral om land, grondgebied, staatsmacht – hebben de joden dat toen gepakt zonder dat God het hen gegeven heeft? Zo denken de christenen in het Midden-Oosten erover en trouwens ook veel orthodoxe joden. Of heeft God toen iets gegeven dat joden met beide handen hebben aangegrepen en sindsdien met zijn zegen verdedigd en uitgebouwd? Zo denken veel evangelische en orthodox-protestantse christenen. Of hebben joden toen een kans gegrepen, waarbij zij aanvankelijk de zwakkere partij waren en daarom gerechtvaardigd en later de machtige partij werden die onrechtvaardig werd (wat beide ook los van God gezien kan worden). Zo denken veel gesecculariseerde westerlingen.

Ik denk dat God toen iets heeft gegeven, dat een aantal joden gretig hebben vastgegrepen, waardoor het vanaf het begin met geweld werd doorgezet. Dat werd een tijdlang overschaduwd door de oorlogen van 1967 en 1973, door Israels buurlanden begonnen, maar door Israel gewonnen. Dat gaf de eerste decennia nog meer de allure van David- en Jonathan-verhalen. Maar de Samuel-boeken laten zien hoe ondanks de verrassende overwinningen (waarin de zegen van God gezien wordt) dingen fout gaan, waarvoor later de tol betaald wordt (als straf van God). Het zaad van de koningentijd is al in Davids leven gezaaid. God geeft, maar in de mate waarin de ontvangende partij het geschenk niet beheert naar zijn wil trekt Hij zijn steun terug en wordt de tegenpartij sterker. Die wil van God is samengevat in die twee regels: Heb de Heer lief boven alles en je naaste als jezelf. Dat is niet alleen tot de individuele Israeliet gezegd, maar ook tot het volk (en allereerst tot de leiding van het volk); je naaste is dus altijd ook: je buurvolk.

Naar de huidige staat Israel toe is, zo gezien, alleen een genuanceerde opstelling gepast. Niet alleen maar veroordelend of alleen maar goedkeurend. Het volk Israel en 'zijn' land is als Jacob en zijn zegen – u weet wel, de aartsvader die de naam Israel kreeg. Dat Jacob uitverkoren was rechtvaardigt niet het bedrog van zijn vader en de diefstal van zijn broer. Israel, wacht op de Heer. Ontvang wat God geeft, maar geef terug wat je te gretig uit zijn hand genomen hebt, wat je van je broeder afgepakt hebt.

Uitverkiezing en Thora-naleving horen bij elkaar. Met elke gave komt een opgave mee. De verhalen van Genesis t/m Koningen staan onder een sterk profetische belichting. Hier is, tot slot, nog een formulering van een profeet zelf, Amos, die ook door Brueggemann geciteerd wordt. 'Hoor dit woord dat de Heer spreekt over u, de zonen van Israel, over heel het geslacht dat Ik uit Egypte heb geleid. Mijn woord is: "U alleen heb Ik uitverkoren onder al de geslachten van de aarde. Daarom roep Ik u ook ter verantwoording voor al uw ongerechtigheden" (Amos 3:1-2). Israel is bevrijd en moet daarom verantwoording afleggen. En als we denken dat God alleen Israel bevrijd heeft uit het diensthuis en het slavenjuk, vergissen we ons. Bij Amos lezen we ook: 'Zoals Ik Israel uit Egypte geleid heb, zo bracht Ik de Filistijnen uit Kaftor, Aram uit Kir (Amos 9:7b). Zal Hij dat niet ook met de Palestijnen willen doen? Wat als Israel zelf een klein Egypte wordt – zoals in de tijd dat Jezus geboren werd, toen Herodes zich opstelde als een farao? Om te zien hoe God van dat juk bevrijd moeten we de Messias op de voet volgen.

Vragen na de lezing

(1) Is het niet zo, dat in relatie tot het joodse volk niet zozeer het land, maar de staat voor de grootste problemen zorgt? –Verschillende dominees en theologen uit het eerste kamp zijn bereid een concessie te doen, ze zeggen: Israël, als uitverkoren volk, heeft recht op het land, maar daarmee nog niet op de staat. En het is waar: in de belofte aan Abraham is nooit sprake van een staat of koninkrijk, alleen van een land. Brueggemann doet, met joden als Buber, nog een volgende concessie: een volk heeft recht op een plek onder de zon, maar dat is niet hetzelfde als het recht op een (eigen) land en zeker niet hetzelfde als het recht op een eigen staat. Zelf denk ik, dat een land en een staat additionele zegeningen zijn die een volk gegeven kunnen worden, maar waarmee dan ook een additionele opgave – dus extra Thora – meegegeven wordt. Dat een land inderdaad niet hetzelfde is als een staat wordt zeer voelbaar in Richteren en aan het begin van de Samuelboeken. God wil aanvankelijk niet mee in Israëls vraag om een koning en later alleen onder een belangrijke conditie. Dit geeft ook ruimte: als de extra opgave niet nageleefd wordt, gaat alleen de extra gave verloren en kan de andere gave nog behouden blijven. God reageert genuanceerd op menselijke ongehoorzaamheid, omdat die meestal niet in één keer over de hele linie van het leven wordt doorgevoerd. Velen die niet meer geloven zijn nog wel goed voor hun naaste, of althans voor sommige naasten; daarmee doen zij nog altijd ten dele goed, en alles wat goed is heeft Gods steun.

(2) De term ‘ideologisch denken’ is vanuit de 60er en 70er jaren bekend genoeg, maar sindsdien ook wat afgesleten. Wat bedoelt Brueggemann ermee? –Een voorbeeld: wie is Israël? Zo wordt een volk in het Oude Testament genoemd, zo wordt een volk vandaag de dag genoemd. Maar is dat hetzelfde volk? Alle mensen die toen leefden zijn er al lang niet meer. Dus wat verbindt de mensen die toen leefden en samen Israël genoemd werden met de mensen die nu leven en nu samen Israël genoemd worden? Vraag je dit aan evangelische christenen, dan krijg je meestal, paradoxaal genoeg, hetzelfde antwoord als bij gesecculariseerde christenen: dat is de bloedband. Tot Israël behoren zij die uit een joodse moeder geboren zijn. Nu is dat vaak lastig te achterhalen, zeker als je meer dan drie, vier generaties terug gaat. En de grote vraag is, of dit ook de band is die in de bijbel voor Israël aangegeven wordt. We raken hier aan een discussie, die meestal rondom Paulus wordt uitgevochten, en waarin al snel het woord ‘vervangingstheologie’ klinkt. Mag ik daarvoor verwijzen naar een artikel dat ik voor *Tijdschrift voor Theologie* geschreven heb en binnenkort verschijnt. Brueggemann wijst erop, dat het woord ‘Israël’ in bijbelse teksten heel verschillende betekenissen kan hebben: o.a. de staat Israël, de etnische groep, de religieuze gemeenschap. Paulus spreekt van Israël naar het vlees en Israël naar de geest. Het woord ‘volk’, bv in ‘het volk van God’ kan dezelfde verschillende betekenissen hebben. Wie deze woorden vastpint op één betekenis, wordt ideologisch. Zoals in de westerse liberale visie: volk=inwoners van een land (dat etnische en religieuze bevoorrechtiging uitsluit).

(3) Een geliefde tekst bij veel ‘Mensenrechten-theologen’ is, dat de scheidsmuur is afgebroken. Is dat niet wat we als christenen voorop moeten stellen? –Een prachtige tekst van Paulus: in Christus is jood noch griek, man noch vrouw, heer noch slaaf! Welke scheidsmuur is volgens Paulus afgebroken, en hoe is of wordt die afgebroken? Die muur is niet elk onderscheid tussen man en vrouw, of tussen volken. Het is de Thora, de wet, maar niet op zich, want welbeschouwd is de wet ‘heilig en goed’. Het is de Thora zoals die op een bepaalde manier werkt in de omgang van mensen: namelijk als door het houden ervan de ene mens of het ene volk de anderen veroordeelt en zich van hen afschermt. Hoe wordt deze scheidswand doorbroken? Paulus wijst daarvoor naar Jezus’ dood (Ef 2:14). Geloven in hem is geloven in zijn weg. Dus als mensen in het voetspoor van Jezus gaan, als ook zij bereid zijn de weg te gaan van genezen en prediken, van

contact zoeken met zieken en zondaren, van lijden en sterven, dan wordt de scheidsmuur afgebroken. Anders is hij alleen in Jezus' leven afgebroken. Zijn opstanding waarborgt, dat zijn aardse leven vol hoop nagevolgd kan worden. Jezus is de Messias. Dat is hij voor christenen, maar ik denk ook voor jood én moslim-palestijn. Van hen die in zijn voetsporen gaan heeft hij gezegd: Zalig zijn zij want zij zullen het land beërven.

(4) God heeft zijn verbond met Israel toch nooit verbroken? Hij heeft daar wel alle redenen toe gehad, maar hij heeft het nooit gedaan. In Zacharia staat dat de Heer Jeruzalem nochtans verkiest. –Zacharia zegt dat op twee plaatsen (1:17 en 2:16), maar die zijn lastig te vertalen. Betekent 'nochtans' nog steeds, of opnieuw? Zacharia lijkt aan de terugkeer uit Babel te denken. Dat er veel later, onder de Romeinen, een nieuwe ballingschap begonnen is en dat ook daarbij een nieuwe terugkeer naar het oude land voorspeld zou zijn, is moeilijk in Zacharias' tekst in te lezen en staat ook niet elders in de bijbel. Bij een verbond is het overigens nog duidelijker dan bij verkiezing dat er twee partners in betrokken zijn. De structuur is hetzelfde: God neemt het initiatief en biedt iets aan, voor de effectivering van het verbond is de instemming en medewerking van de ander vereist. Blijft een verbond staan ook als de ander er niet in gelooft en er niet naar leeft? Als belofte, van God, ja, en daarom zal Hij vroeg of laat nieuw initiatief nemen. Maar bij de realisering van dat initiatief wordt het opnieuw meteen weer mede afhankelijk van de ontvangende partij, van diens geloof en Thora-naleving.

Uitverkiezing en verbond zijn relatiebegrippen, daarom zijn ze ook het best te verhelderen aan de hand van relaties (zoals de bijbel in feite ook doet). Dat een ander mij lief krijgt en haar leven met mij wil delen, kan ik niet afdwingen, dat is een vrij geschenk, dat ik ook niet kan verdienen, maar wel waardig kan en moet worden. Op het moment dat de ander zichzelf geeft en ik dit geschenk aanvaard, zijn mij ook vereisten gegeven om dat geschenk recht te doen en goed te houden. Zeg ik ja omdat de ander mooi is en een aantrekkelijk lichaam heeft, dan is dat niet verkeerd en zelfs nodig voor een partnerrelatie, maar nog niet voldoende om die goed te houden. Een relatie leeft niet van het fysieke alleen. Zeg ik ja omdat de ander mooi is en eenzelfde soort werk of hobby heeft, dan is er al meer dat we delen; maar zonder temperamenten die 'klikken' zal dat niet zonder structurele irritatie of vreemdheid gaan en zal het dus moeilijk worden de relatie goed te houden. Gaat dit wel goed samen maar heb ik een psychologisch probleem, bv ben ik achterdochtig of dominant of heb ik bindingsangst, dan zal de ander en daarmee de relatie daaronder te lijden krijgen. 'Het ontvangen van een geschenk waardig zijn' betekent: zo zijn en zo *willen* zijn, dat je de relatie goed kunt houden. Wie zo is en zo wil blijven kan het nog altijd *gratis* geschenk *goed* ontvangen.

(5) Moeten we religie en politiek, kerk en staat niet radicaal scheiden? Anders kun je het huidige Israel in zijn nederzettingenpolitiek ook niet onder druk zetten, want in de Knesset wordt, net als in Den Haag, principieel niet geluisterd naar religieuze argumenten. En dat is maar goed ook. –Maar daarmee laat je als christen en jood het eerste grote gebod uit het Oude Testament los. En dat is niet alleen het eerste grote gebod in de Tenach, maar ook in het Evangelie. Het toont ook weinig historisch besef. Westerlingen beseffen amper dat de scheiding van kerk en staat onder ons nog maar één of twee eeuwen oud is, en we doen alsof het de beste regeringsvorm van de wereld is. In feite was het in het Westen, vanaf de Verlichting, een noodmaatregel. Nog in de 17e en 18e eeuw gold in Nederland, dat ook de staat regeert onder God, dat zij op haar eigen terrein, het beheer van collectieve materiële zaken, God moet dienen en de goede godsdienst moet beschermen. Zo kunnen we het nog lezen in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Mogen we het hollandse en israelische parlement niet oproepen een grondovertuiging in het geloof van hun vaders weer serieus te nemen? Dat zou in Israel de merkwaardige dubbelheid wegnemen van een

parlement dat seculier-zionistisch is maar de steun van religieuze joden steeds weer hard nodig heeft – voor beide partijen een merkwaardig compromitterende positie.

(6) Is die derde weg tussen de twee kampen niet opnieuw een Westerse, ‘koloniale’ theologie, die Gods Woord op een afstand bekijkt en óver Palestijnen oordeelt? –Dat zou dan ook voor israeli’s gelden. En voor veel Nederlandse christenen, in en buiten de politiek. Het is waar, ik kies niet tussen de twee strijdende partijen, ik kom uit op een middenpositie. Maar is dat een zwakgebod? Zou het niet mooi zijn als beide partijen elkaar in het midden vinden in plaats van de oude polarisatie voortzetten? Het is een meer algemeen symptoom voor de moderne tijd, in de politiek, in de theologie en breder, dat we sterk denken in actie en reactie en daardoor in extremen. Het midden is zoek geraakt. Belangrijker nog is, dat ik geen theologische visie ontwikkel om één partij te ondersteunen (vroeger was dat meestal de leidende, nu de lijdende partij). Over de brandende kwestie die israeli’s en palestijnen verdeelt zoek ik naar een onafhankelijk standpunt omdat ik vóór alles wil vragen, hoe God hierin staat. En daarover beslissen wij niet; daarvoor geeft de bijbel naar mijn overtuiging het beste antwoord; dus moeten we naar de betere interpretatie van de bijbel zoeken. Maar dan kom ik wel tot praktische inzichten voor nu. Ik heb ze al aangeduid: joden mogen in het land wonen, maar muur en nederzettingen zijn een doorn in Gods oog, en als ze een staat voor zichzelf willen, moeten ze die ook de palestijnen gunnen. Je naaste als jezelf. Ik besef dat deze regel in de huidige situatie voor veel joden te weinig zal zijn, en voor veel palestijnen te veel. Maar is zij daarom fout, of theoretisch? Bovendien, zo heb ik aangegeven, is geloof in God en zijn wil vereist, van jood én palestijn. Dat zal voor beiden te veel zijn, of omdat zij niet geloven of omdat zij niet in het eerste gebod geloven ook als politieke richtlijn. Wat zou in de huidige, gepolariseerde situatie de ontmoeting in het midden kunnen helpen? Ik denk vooral persoonlijke vriendschappen, en kinderen, de nieuwe generatie. In Duitsland zagen mijn vrouw en ik eens de ontroerende film *Le fils de l’autre*? In een ziekenhuis in Tel Aviv wordt per ongeluk de pasgeboren baby van een joods echtpaar verwisseld met de pasgeboren baby van een palestijns echtpaar, en zo groeit een palestijns kind op als jood en een joods kind als palestijn, totdat zij dat als jongvolwassenen ontdekken. Hier komt het lot, of God, met een Salomonsoordeel, dat een doorbraak in oude kampen forceert.

(7) Door God via bijbelverhalen zo sterk te betrekken op de menselijke strijd rondom land en politieke macht, maak je hem daarmee niet te menselijk? –Dat hangt af van de vraag hoe letterlijk we de bijbel moeten nemen. Heeft God zich werkelijk geopenbaard in de geschiedenis van Israel en in de richtlijnen die daarin voor de omgang met buurvolken worden aangereikt, of niet? Is Hij werkelijk in woord en daad onder ons gekomen, in onze conditie, om daar een weg te wijzen, of is dat allemaal beeldtaal? Zelfs als veel bijbelverhalen niet letterlijk bedoeld zijn, maar meer een *gelijkenis* zijn, hebben zij nog altijd een waarheidsmoment waarnaar we mogen en moeten zoeken. Wie dit loslaat, en bv God alleen als liefde en licht voor alle mensen ziet, kiest historisch voor de liberale (vrijzinnige) positie. Die is eigenlijk modern, zij claimt een universeel godsbeeld. Maar met een hoge prijs: die God van alle mensen is heel vaag geworden, staat hoog boven menselijke lotgevallen. Hij laat de geschiedenis over aan het intermenselijke krachtenspel en het menselijke (feitelijk is dat meestal: het westerse, democratische) rechtvaardigheidsbesef. Het klassieke christendom, het orthodoxe jodendom en bijna de hele islam vinden dit een miskennis van God. Hij is persoonlijker, concreter, betrokken op zijn schepping en op de wereld. Uitverkiezing bv is geen projectie en ook geen metafoor, maar een daadwerkelijkheid die een wereld-veranderende geschiedenis heeft opgeroepen. Daarin een weg vinden is van vitaal belang om de huidige situatie te verstaan.